

İLK EŐ'ARİLER'E GÖRE YARATMA¹ -MA'DUM PROBLEMİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME-

Nazlı EKER²

ÖZET

Varlık-yokluk tartışması felsefe ve kelamın ele aldığı önemli konularından biridir. Ancak konunun tamamen soyut bir niteliğe sahip olması nedeniyle yaratmanın nasıl gerçekleştiğinin tam anlamıyla açıklanması mümkün değildir. Yine de felsefeciler, kelamcılar ve tabii ilimlerle meşgul olan diğer ilim adamları yaratılışın nasıl gerçekleştiğini anlamaya çalışmış ve birçok araştırma neticesinde belli başlı fikirler ortaya koymuşlardır. Temelde Allah'ın varlığını ve birliğini ispata çalışan eş'arî kelamcılar da yaratmaya ve bu yaratmanın ma'dumdan (yokluk) mı yoksa var olan şeylerin dönüştürülmesiyle mi oluştuğuna ilişkin görüşlerini tevhid inancı çerçevesinde ortaya koymaya çalışmışlardır. Ayrıca ma'dumun şey olup olmaması bağlamında konuyu ele alan eş'arî kelamcılar kendi fikirlerini özellikle ma'duma şeyiyyet atfeden mu'tezilîlerin görüşlerine getirdikleri eleştiriler üzerinden anlamaya çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Eş'arîler, âlem, yaratma, ma'dum, şey.

THE CREATION ACCORDİNG TO EARLY ASH'ARİTES -AN EVALUATION WITHİN THE CONTEXT OF NON EXİSTENCE PROBLEM-

SUMMARY

Existence-non existence discussion is one of the most important subjects in the area of philosophy and kalam. However it is inexplicable how did creating happen because of it has completely abstract attribute. Even so philosophers, theologians and other scientists that interested in natural sciences, have worked to understand about how has been creation and in the end many studies they has bring about main ideas. Ash'aritie theologians that trying to prove the existence and unity of God, within the framework of unity tried to put forward how happened the creation is it happened non existence or it was covered with things that exists. Besides Ash'aritie theologians that dealt with in the context of non existence whether thing or not, own ideas took over as cirticism opinions of Mu'tazilitiests that according to them non existence is thing.

Keywords: Ash'arities, universe, creation, non existence, thing.

---

¹ Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri/Kelam Anabilim Dalı'nda tamamlanan "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet Kelâmı'nda Ma'dum Problemi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/Kelam Anabilim Dalı. nazli.eker1@gmail.com

GİRİŞ

Kozmolojik zeminde yaratılışın nedenlerine ve nasıl gerçekleştiğine ilişkin soruşturma esasen filozofların ilgi alanı olmakla birlikte kelamcılarının da yaratmaya dair tartışmalara dâhil olmaları temelde, Allah'ın varlığını ve birliği kapsamında O'nun yaratıcı vasfını ispat etme çabalarından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar bir dönem bazı Ehl-i Sünnet kelamcıları dini bir takım gerekçelerle karşı tutum sergilemiş olsalar da savunmacı yaklaşımları nedeniyle kelamcılar felsefî konulara dâhil olmuşlardır. Bu bağlamda kelamcılar Allah'ın varlığı ve birliğini, felsefenin dil ve kavramları yanında kendileri tarafından ortaya konulan bir takım deliller de kullanarak ispat etme yoluna gitmişlerdir. Dolayısıyla kelamcılar felsefecilerin aklı ve mantıkî tartışmalarının uzağında değillerdir. Bu bakımdan onlar, felsefî ve kelamî yöntemler aracılığıyla felsefî tartışmalara dâhil olmuşlardır. Bu bağlamda, kelamcılar arasında öne çıkan gurup mu'tezililerdir. Çünkü onlar felsefî alanda ele alınan konulara fazlaca önem vererek bu konuların İslam düşüncesine katılmasında etkin rol oynamışlardır. Nitekim yaratılışın ma'dumdan olup olmadığı meselesini İslam dünyasında ilk kez gündeme getiren de Mu'tezile olmuştur. Özelde eş'arî genelde ise Ehl-i Sünnet kelamcıları da Mu'tezile'nin felsefî temelli fikir ve münazara biçimlerine verdikleri reaksiyon ile bu tartışmalara girmiştir diyebiliriz. Bu bağlamda esasen daha önce de İslam dünyasında gündemde olan varlık-yokluk tartışması felsefî zeminli konuların en önemlileri arasında yerini almıştır. Nitekim felsefeciler yaratmanın nasıllığını ve nedenini araştırırken kelamcılar Allah'ın varlığı ve birliğine delaleti ve Allah'ın ilmine konu olması bakımından yaratılış konusunu ele almışlardır. Böylece ma'dum, ontolojik, epistemolojik ve mantıksal çerçevede gerçekleştirilen tartışmaların konusu olmuştur. Biz de bu çalışmamızda aslında insanlık tarihiyle birlikte merak edilmeye başlanan ancak sistemli olarak ilk kez Antikçağ Yunan felsefesinde ele alınan ve daha sonra tercüme faaliyetleriyle birlikte İslam filozofları ve kelamcılar tarafından felsefî bir temel de dâhil edilerek daha detaylı bir şekilde incelenen yaratmaya ilişkin tartışmaların eş'arî kelamcılar tarafından nasıl algılandığını ve konuya ilişkin hangi fikirlerin ve delillerin ortaya konulduğunu inceleyeceğiz.

Eş'arîler tarafından ma'duma ilişkin kabul edilen genel tarife göre ma'dum, 'بشيء ليس' yani "yok olan, şey olmayandır."³ Ancak ma'dum için tek bir tanımlama yapmak elbette yeterli olmayacaktır. Çünkü ma'dumun birkaç farklı çeşidinden söz etmek mümkündür. Buna göre bir kısım ma'dumlar vardır ki bunlar mutlaklardır. Yani var olması asla düşünülemez ma'dumlar söz konusudur ve onların imkânsızlığı bilinmektedir. Bu durum iki zıttın bir araya gelmesi ve bir cismin aynı anda iki mekânda olmasının imkânsızlığı gibidir. Asla var olmayacağı bilinen bazı ma'dum türleri de vardır ki, onların gerçekleşmesi sadece Allah'ın iradesiyle mümkündür. Fakat yine gerçekleşmeyeceği de Allah'ın ilmindedir. Ayrıca şuan var olmayıp gelecekte gerçekleşeceğinin bilindiği ma'dum türü de vardır (ödül, ceza, sevap, kıyamet gibi). Yani vahiy yoluyla gerçekleşeceğinden haberdar olduğumuz ma'dumlar. Ma'dumun bir diğer türü ise varlığını yitirmiş olup sadece zihinde bir hatıra olarak bulunanlardır. Bunlar, sarf edilen sözler, gerçekleştirilen davranışlar gibi geçmişte var olup şu anda ma'dum olanlardır. Son olarak mümkün olan fakat gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini bilmediğimiz ma'dumlar vardır. Durmakta olan cisimleri hareket ettirme, hareket halinde olanları durdurma gibi. Yine bunlar da sadece Allah'ın ilmindedir.⁴ Aslında daha geniş yelpazeden bakıldığında mümkün ve mümteni olmak üzere iki çeşit ma'dumdan söz edilebilir. Mümteni olan ma'dum hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği için pek fazla tartışmaya gerek

³ Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd fi'r-Redd ale'l-Mülhideti'l-Mu'attıla ve'r-Ravâfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, Tahkik: İmâduddîn Ahmed Haydar, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Lübnan 1987, 35.

⁴ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 35-36.

yoktur. Ancak mümkün ma'dumlar için konuşulduğunda onların varlık sahasına çıkmadan önce bir şey olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği konusunda İslam dünyasında ciddi anlaşmazlıklar vardır. İlk olarak ma'dumun şey olmasına ilişkin tartışmanın kimler tarafından İslam dünyasına dâhil edildiği tam olarak belirlenmiş olmasa da üçüncü asrın ilk yarısında Mu'tezile'nin ma'dum konusunda, Ehl-i Sünnet'in âlemin yaratılışına ilişkin bir dönem benimsemiş olduğu görüşü reddeder nitelikteki yeni bir fikri benimsediği⁵ ve böylece Mu'tezile vasıtasıyla ma'dumun kelimadaki tartışma konuları arasına girdiği kabul edilmekte ayrıca mu'tezilî kelamcı Hişam b. Amr el-Fuvâtî (ö. 218/833)'nin Allah'ın ezelde âlim olduğunu kabul etmesine nazaran ezelde eşyanın bilgisine sahip olduğunu söylemeyi ve mevcut olmayana işareti mümkün görmemesi, Allah'ın yaratmamış olduğuna ve olmamış olana şey ismini vermemesi ve yarattığına ve sonradan yok olmuş olsa bilse sadece yaratılmış olana şey demesi⁶ konunun ilk dönemlerde de ele alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

1. MU'TEZİLE'DE MA'DUM ANLAYIŞI

Ma'dumun 'şey' olmasına ilişkin, ikincil kaynaklarda tespit edildiğine göre mu'tezilî kelamcılardan ilk olarak Şahhâm (ö. IX. asrın ikinci yarısı)'ın⁷ konuyu Allah'ın ezeli bilgisi kapsamında ele aldığı ve Allah'ın bilgisinin mevcut ve ma'dumların tamamını kapsadığı görüşünü kabul ettiği iddia edilmektedir. Bu bağlamda ona göre Allah ezelde âlemlerin ve yaratmamış olduğu cisimlerin ve olmamış olan ve olmayacak olan şeylerin, cevherlerin ve arazların bilgisine sahiptir.⁸ Nitekim Şehristânî (ö. 548/1153) Şahhâm için, "Mu'tezile'den Şahhâm ma'dumun şey olduğu görüşünü ihdas etti"⁹ ifadelerini kullanmıştır. Diğer mu'tezilî kelamcılar da genel olarak ma'dumların şey olarak isimlendirilebileceklerini kabul etmektedirler. Çünkü onlara göre ma'dum, Allah'ın ilminde olması sebebiyle şey olarak nitelenebilir. Bir kısım mu'tezilî kelamcılar ise, ma'dumun bilinmesi ve belirlenmesi doğru olmadığı gibi, onun bir zât, cevher, araz ya da şey olarak isimlendirilmesinin de doğru olmadığı görüşünü kabul eder. Nitekim Sâlihî (ö. IX. asrın ikinci yarısı) de bu görüşü benimseyenlerdendir.¹⁰ Böylelikle Sâlihî'nin ma'dumun şey olmasını kabul etmediğini söyleyebiliriz.¹¹ Ma'dum konusunda öne çıkan diğer bir mu'tezilî isim olan Ka'bî (ö. 319/931) ise ma'dumun şey olduğunu, bilinebilir ve belirlenmiş olduğunu kabul etmiş ancak onun cevher ya da araz olarak isimlendirilemeyeceğini iddia etmiştir. Ebû Ali Cubbâî (ö. 303/916) ve oğlu Ebû Hâşim Cubbâî (ö. 321/933) ise hâdis olanın yani sonradan meydana gelenin kazandığı her vasfın meydana gelmeden önce de o şey için var olduğunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla cevher ve arazlar var olmadan önce de cevher ve araz olarak isimlendirilebilirler.¹² Nitekim ma'duma şey'iyyet atfeden Mu'tezile, onun bir mahiyetinin olduğunu, bunun ona Allah tarafından verildiğini¹³ ve ma'dumun mahiyet ve varlığının birbirinden ayrı olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla onlara göre mahiyetin bulunması

⁵Wolfson, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri, Müslüman -Hristiyan-Yahudi Kelamı*, Çeviri: Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, 275.

⁶ Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çeviri: Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, 156.

⁷ Râzî, Fahreddin, *Muhassal Efkarî'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mutekellimîn*, Tahkik: Taha Adurrauf Sa'd, Mektebetü'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire (tarih yok), 59.

⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 158-159.

⁹ Şehristânî, Ebû'l Feth Tâcuddin, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l Kelâm*, edited with a translation from manuscripts in the libraries of Oxford, Paris And Berlin, by Alfred Guillaume, Oxford University Press, London 1934, 151.

¹⁰ Bağdâdî, Abdu'l-Kahir, *el-Fark beyne'l-Frak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çeviri: Ethem Ruhi Fıçlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, 130.

¹¹ Fauzan, Saleh, *Modern Trends in Islamic Theological Discourse in Twentieth Century Indonesia*, Netherland, Leiden 2001, 225.

¹² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Frak*, 130.

¹³ Neşşâr, Ali Sami, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, I-III, Dâru'l-Maarif, Kahire 1990, I, 425.

doğrudan varlığın bulunması ile ilişkili değildir.¹⁴ Çünkü mu'tezilî anlayışa göre, varlığı olmayan şeyler de zât ve mahiyet sahibi olabilirler.

Esasen Mu'tezile, ma'duma 'ma'lum' demek suretiyle ona epistemolojik bir temel kurmuştur. Mu'tezile'nin geneline göre ma'dumu şey olarak nitelendirmek onun cismine ezeliyet atfetmek olmayacağı için, onlar bunu uygun bir tanımlama olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla Mu'tezilenin büyük çoğunluğu ma'dumun şey olduğunu kabul etmektedir.¹⁵ Mu'tezilîler bu görüşlerini hem "Allah her şeye kâdirdir"¹⁶, "Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece ona ol dememizdir"¹⁶ gibi ayetlerle¹⁷ hem de Arap dilinin özellikleriyle desteklemişlerdir. Diğer mu'tezilî kelamcılar âlemi oluşturan cevher ve arazların yokluk halindeyken de cevher ya da araz olduklarını ve dolayısıyla 'şey' olarak isimlendirilebileceklerini kabul ederken, Ka'bi'nin de hocası olan Hayyât (ö. 300/913) biraz daha ileri giderek cisimlerin yokluk halindeyken de cisim olduğunu iddia etmiş¹⁸ ve her vasfın yaratılış anında da var olmasını mümkün görmüş ve bir vasfi bir şey için yokluk durumunda da var kabul etmiştir. Sırf bu görüşleri nedeniyle Hayyât ve onu takip edenler 'el-Ma'dûmiyye' olarak isimlendirilmişlerdir.¹⁹ Nitekim Ebû Ali Cubbâî, Hayyât'ı bu görüşünü cisimlerin kudemini kabul etmeyi gerektirdiği gerekçesiyle eleştirdiği bilinmektedir.²⁰ Her ne kadar mu'tezilî kelamcılar ma'duma 'şey' denilmesine ilişkin bazı noktalarda kendi aralarında ayrılığa düşmüş olsalar da genel itibarıyla ma'dumun 'şey' olarak isimlendirilmesini kabul ettikleri anlaşılmaktadır.

2. EŞ'ARÎLER'DE MA'DUM ANLAYIŞI

Eş'arî telakkiye göre ma'dum gerçekte var olmadığı için bir 'şey' olarak isimlendirilmesi de söz konusu olamaz. Çünkü eş'arîler sadece somut varlığa sahip olana yani mevcûda 'şey' denilebileceği kanaatinde. Dolayısıyla mümkün olan ma'dum, sadece varlık sahasına çıkma ihtimali olan potansiyel bir nesnedir ve bilfiil var olması ya da olmaması Allah'ın yaratmasına bağlıdır. Ma'dumun kendi başına zâtından bahsetmek mümkün değildir. Dolayısıyla onun herhangi bir varlık sınıfına girmesi düşünülemez. Allah'ın ezeli ilminde var olup da yaratılan şey, yaratıldığı andan itibaren varlık sahasına girer. Epistemolojik açıdan bakıldığında ma'dum, Allah'ın etkin kudreti olmadan varlık sahasına çıkamayan ma'lum için tahsis edilmiş bir kavramdır.²¹ Buradan da anlaşılıyor ki eş'arîler de esasen ma'dumun ma'lum olduğunu kabul etmektedir. Fakat onlara göre ma'dumun ma'lum olması ona şey demeyi gerektirmez.

Eş'arî ekolünün kurucusu Ebu'l Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935), âlemin yaratılış fikrini açıklamak için kullanılan, ma'dum ve benzeri kavramlara 'şey' denemeyeceğini belirtirken bunun sebebinin bir varlığı olumlamları (ispat) ve zâtı çağrıştırmaları olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla ona göre aynı kelimenin hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanılması tutarsızdır.²² Eş'arî, Mu'tezile'nin ma'dumun şeyliğini ispat için delil getirdiği Arap dilinin bir kısım özelliklerini ve "Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?",

¹⁴ Curcânî, Seyit Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I-III, Çeviri: Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015, I, 548.

¹⁵ Wensinck, A. J., *The Muslim Creed, Its Genesis an Historical Development*, Cambridge University, NewYork 1965, 166, 167.

¹⁶ Nahl (16), 40.

¹⁷ Kehf (18), 23; Yâsin (36), 82.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, 66.

¹⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Frak*, 131.

²⁰ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Frak*, 130-131.

²¹ Curcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I-VIII, Tahkik: Mahmut Ömer ed-Dımyâfî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, II, 190 vd.

²² İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, *Mucerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l Hasen el-Eş'arî*, Neşir: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1987, 252.

“Göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunan her şeyin hükümrânlığı Allah’ındır. Dilediğini yaratır. Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.”²³ gibi ayetleri²⁴ dildeki bir tür ‘geniş kullanım (tevessu’)²⁵, olarak nitelemiştir. Ayrıca Eş’arî, zikredilen ayetlerin Mu’tezile’nin ifade ettiği şekilde anlaşılmayıp, nihaî bir sonuç olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁶

Eş’arî, ma’dumun ‘şey’ oluşunu reddetmekle birlikte yine de onun bilgiye konu olduğunu kabul etmektedir.²⁷ Ona göre ma’dum iki şekildedir. Bunlar varlığı mümkün olan ve varlığı mümkün olmayan ma’dumdur. O, varlığı mümkün olmayan ma’dumu ise; şu an mümkün olmayan ve hiçbir zaman mümkün olmayacak olan diye iki kısma ayırmaktadır. Eş’arî’ye göre ma’dumun bu türleri, bilinebilir (ma’lûm), hakkında konuşulabilir (mezkûr), yüklem alabilir (muherber an), işaret edilebilir (medlûlun an), ve güç yetirilebilir (makdûrun an). Eş’arî’ye göre ma’duma ilişkin bilgi, onun varlığını gerekli kılan bir unsur değildir. Aksine ma’dum, olduğu haliyle ilme konu teşkil etmektedir.²⁸ Eş’arî nezdinde, ma’dumun bu vasıflarla nitelenmesi, onun var olduğunu kabul etmek anlamına gelmez. Bir şeyin ilme konu olması onun mevcut olarak nitelenmesini gerektirmez. Nitekim Eş’arî’ye göre ma’dumun bilinebilir olduğunu söylemek, onu bilen bilgisini ispat etmek içindir.²⁹ Dolayısıyla ona göre ilme konu olmak ve var olmak birbirinden farklıdır.

Yine eş’arî ekolü sistemleştiren isim olarak karşımıza çıkan Bâkılânî (ö. 403/1031) de ma’dumun, ‘هو المنتفي الذي ليس بشيء’ “bilfiil varlığından söz edilemeyen şey/hicbir şey olmayan olumsuz” olduğunu belirterek, ayetlerden getirilen delillerle ve dilin kullanımına bağlı olarak ma’duma şey’iyyet izafe edilmesinin apaçık bir tutarsızlık olduğunu ifade etmektedir.³⁰ Nitekim Bâkılânî, Arap diline vakıf olan bir kelamcıdır. Dolayısıyla kullanılan kavram ve anlamların analizlerini yaparak mu’tezilî kelamcılarının görüşlerini reddetmektedir.

Bâkılânî’ye göre şey, var olan mevcûd varlık demektir.³¹ Yani o, şey isminin ancak mevcûd olanlara verilebileceği görüşündedir.³² Dolayısıyla Bâkılânî, ma’dumun şey oluşunu ve ona hitabı reddetmekte³³ ancak yine de onun bilgiye konu olduğunu kabul etmekte ve ma’dum için Eş’arî’nin üçlü tasnifini genişleterek kendi tercihlerini oluşturmaktadır.

Bâkılânî’nin yaptığı tasnifi şu şekilde sıralayabiliriz: a) Asla var olmayan, var olması mümkün dahi olmayan ma’dum, ne şu anda var olmuş ne de gelecekte var olacaktır. Ona göre bu, iki zıddın birleşmesindeki imkânsızlık gibidir. b) Varlığı mümkün olan fakat ne şu anda ne de gelecekte vücûda gelmesi söz konusu olmayan ma’dum. Allah’ın kendi iradesinde olup, gerçekleşmeyeceği ilmine sahip olduğu şeyler; insanları ahiretten dünyaya geri göndermek gibi ki, bu durum Allah için mümkündür. Bu tür ma’dumu Allah asla gerçekleştirilmeyeceğini bilir ve bizlere de bildirmiştir. c) Şu anda ma’dum olup ancak gelecekte varlık kazanacak olan; haşr, sevap ve azap gibi Allah’ın yapacağını ve varlığını bildirdiği şeyler. d) Henüz

²³ Maide (5), 17.

²⁴ Bakara (2), 106; Âl-i İmran (3), 26.

²⁵ İbn Fûrek, 253; Kaya, M. Cüneyt, *Varlık ve İmkân, Aristoteles’ten İbn Sinâ’ya İmkânın Tarihi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, 143.

²⁶ İbn Fûrek, 253; Kaya, 143.

²⁷ İbn Fûrek, 254.

²⁸ İbn Fûrek, 252; Kaya, 144.

²⁹ İbn Fûrek, 254, 255; Kaya, 144.

³⁰ Bâkılânî, *el-İnsâf fi ma Yecibu İ’tikâduh ve ma la Yecûzu el-Cehl bih*, Neşir: İmâduddîn Ahmed Haydar, Beyrut 1986, 25, 26.

³¹ Bâkılânî, *et-Temhid* 15; *el-İnsâf*, 15; Cuveynî, *eş-Şâmil fi Usûli’-d-Dîn*, Tahkik: Ali Sami en- Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, İskenderiyye 1969, 610.

³² Bâkılânî, *et-Temhid*, 15-17; Karataş, Cağfer, *Bâkılânî’ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Arasta Yayınları, Bursa 2003, 28-29.

³³ Altunya, Hülya, *Kâdî Abdülcebbar’da Söz (Kelâm)–Anlam İlişkisi -Kasdu’l-Mütakellim Problemi Bağlamında-*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009, 74.

ma'dum olan, ancak bundan önce mevcut bulunan bir başka ma'lum. Mevcûd hayatta olup biten her şeyin mazi sayılması ve şu anda mevcûd olmaması; konuşmak, yürümek, dünü yitirmek gibi. e) Var olması mümkün fakat gerçekleşip gerçekleşmeyeceği bilinmeyen, güç yetirilebilir ma'dum; Allah'ın kudretinde olup, yapıp yapmayacağını bilmediğimiz şeyler. Duran cismi hareket ettirmesi ya da hareket edeni durdurması gibi.³⁴

Bâkılânî'nin bu tasnifinden anlaşılacağı üzere o, ma'dumun her durumda ilme konu olmasını mümkün görmektedir. Hatta gerçekleşmesi mümkün olmayan ma'dumlar dahi ilme konu olmuş ve gerçekleşmeyecekleri haber verilmiştir.

Bâkılânî ma'dum konusunun en önemli argümanlarından olan âlemi oluşturan cevher ve arazların meydana gelme şekillerine de değinerek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Ona göre âlem cevher ve arazlardan oluşmaktadır ve bunlar sonradan yaratılmıştır. Arazlardan meydana gelen cisimlerin durumuna ilişkin onların hareket ve sükun hallerinden ve hareketin ortaya çıkmasıyla sükunun, sükunun ortaya çıkmasıyla hareketin kaybolması ise onların sonradan oluşunu göstermektedir. Her ikisinin cisim üzerinde aynı anda var olması imkânsızdır. Dolayısıyla hareket ve sükun da bitişikleri cisimler de sonradan yaratılmıştır. Bu yaratma da bir olan Allah tarafından gerçekleştirilmiştir. Bâkılânî, cevherlerin sonradan yaratılmış olmasına ilişkin, cisimlerin olaylardan önce gerçekleşemeyeceğine vurgu yapmaktadır. Cisimlerin olaylardan sonra meydana gelmesi de kendinden öncekiler gibi olmasını yani sonradanlığını gerektirmektedir. Böylelikle o, cisimlerin ya olaylar ile aynı anda ya da onlardan sonra meydana gelmesi sonucunun ortaya çıkacağını dile getirmektedir. Her iki durum da cisimlerin yaratılmış olduğuna işaret etmektedir. Cisimler olaydan önce meydana gelemez. Çünkü cisim meydana geldiğinde onun parçaları birbirleriyle bitişik ya da ayrı olarak var olabilir. Bitişik ya da ayrı olmasından başka bir ihtimal yoktur. Böyle bir durum ise bir olgu olarak değerlendirilir. Dolayısıyla cisim bu olgu neticesinde meydana gelmektedir. Yani hâdis olan bir olgu ile aynı anda ya da onun neticesinde meydana gelen cisim de hâdistir.³⁵ Cisim ve arazların hâdis oluşu ispatlanınca âlemin de yoktan yaratıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Âlemin hâdis oluşu, onun etkin bir güç tarafından yaratıldığını ve şekillendirildiğini göstermektedir. Bâkılânî bunu, bir yazının yazarı olmadan yazılamayacağı, bir binanın mimarı ve yapıcısı olmadan inşa edilemeyeceği, bir resmin resmedicisi olmadan çizilemeyeceği örneklerinden hareketle, bu denli ince ve ayrıntılı âlemin de kendi başına var olamayacağı ve tüm bunlara güç yetirebilecek bir yaratıcıya ihtiyacı olduğu, bu yaratıcının da ancak Allah olacağı şeklinde ifade etmiştir. Bâkılânî'nin Ehl-i Sünnet'e ait genel tavıra uygun olarak, araz, cevher ve cisme ilişkin fikirlerinin ve ma'dumun bilinmesi ya da şey olarak isimlendirilip isimlendirilemeyeceği tartışmalarının temelinde Allah'ın varlığını kanıtlamak vardır. O, bunu gerçekleştirmek isterken âlemin de sonradan yaratıldığı fikrini açıklamak durumunda kalmıştır. Çünkü o, âlemin kendi başına hiç bir şeyin müdahalesi olmadan meydana gelmesinin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Dolayısıyla âlemin bir yapıcıya ihtiyacı vardır. Bu yapıcı da Allah'tır. Yine Bâkılânî, her şeyin Allah'ın bilgisi dahilinde gerçekleştiğine, her şeyin ona bağlı olarak varlığa kavuşup son bulduğuna ve tek ezelf varlık olarak O'nun kabul edilmesi gerektiğine de işaret etmektedir.

Cuveynî (ö. 478/1085) de yine ma'dumu 'mutlak bir olumsuzluk' olarak tanımlamakta ve ma'dumu şey olup olmaması açısından ele almaktadır. Cuveynî, "şey varlıktır. Her şey varlık, her varlık şeydir, şey olmayan varlık olarak, varlık olmayan ise şey olarak

³⁴ Bâkılânî, *et-Temhîd*, 13-15; Kaya, 146; Karataş, Cağfer, *Bâkılânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, 29; Dağ, Mehmet, *İmamı'l-Haremeyn el-Cuveynî'nin Âlem ve Allah Görüşü*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1976, 164.

³⁵ Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığı'nın Delilleri*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983, 17, 18.

nitelenemez.”³⁶ demektir. Ona göre vücûd ile vasıflanmayan, şey olarak vasıflanamaz.³⁷ Dolayısıyla Cuveynî’ye göre şey, dış âlemden somut varlığı ve hakikati andır.³⁸ Yine değerlendirmelerinde dile atıfta bulunan Cuveynî, ma’dumun şey olarak isimlendirilmesinin imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Cuveynî, bunun esas anlamda olmayıp ancak mecazî olarak bu şekilde isimlendirilebileceğini öne sürmektedir. Bunu da isimlerin eşyanın kendisine ait olmayıp sadece ıstılah olarak ortaya çıkmasıyla ilişkilendirmektedir. Buna gerekçe olarak da Arapların dilde sadece somut varlıklar için şey ifadesini kullandıklarını belirtmektedir.³⁹ Cuveynî’ye göre, şeyin aslı bilinmesine değil mevcut olmasına bağlanmaktadır. Bu nedenle ma’dum, zatından dolayı değil varlığın düşünülebiliyor olmasına nispetle bilinir.⁴⁰ Yine o, sadece hariçte varlığı bilinenlere şey’iyyetin atfedilebileceğine dair düşüncelerini, “Bundan önce bir şey değilken seni yarattım”⁴¹, “Allah her şeyin yaratıcısıdır”⁴² ayetleri ile desteklemektedir.⁴³ Cuveynî, ma’dumun şey olmadığını ifade ederken, ma’dumu şey kabul eden Mu’tezile’yi eleştirmektedir, bu bağlamda Cuveynî şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ezelden ma’dumun ya Allah’tan başka olması ya da O’ndan başka olmaması gerekir. Şayet Allah’tan başka olursa, onun bir şey olması gerekir. Ma’dum Allah’tan başkası olmazsa bu kez de kadîm olması gerekir.”⁴⁴ Cuveynî, ma’dumu bu şekilde kabul edenlerin bir cehalet içerisinde olduklarını ifade etmektedir. Mu’tezile’nin ma’duma ilişkin iddialarını reddeden Cuveynî daha sonra kendi tercihini belirtmektedir; “Mutlak bir olumsuzluk olan ma’dum nasıl somut bir ‘şey’ olabilir. Şayet ma’dum ya başka olarak ya da başkalık sıfatı dışında düşünülürse her iki durum da âlemin kadîm olduğu sonucuna götürür. Ancak Ehl-i Kible yalnızca Allah’ın ezelden var olduğunu, O’nunla birlikte başka bir şeyin bulunmadığını kabul etmektedir.”⁴⁵ Ayrıca Cuveynî ma’dumun düşünülebilirliğinden hareketle biliniyor olmasına dikkat çekmektedir.

Yine Cuveynî’nin âlemin yoktan meydana geldiğini ispatlamaya çalıştığı bir başka yöntem, Bâkılânî gibi Allah’ın varlığını ispatlamak isterken hareket noktasını âlemin hâdis oluşu olarak belirlemesidir. O, âlemi oluşturan cevher, araz ve cisimlerin hâdis olduklarını kanıtlamak suretiyle Allah’ın varlığına ilişkin delilleri ortaya koymaya çalışmıştır.

Cuveynî âlemin hâdis olduğunu ispatlamak için ilk olarak arazların hâdis olduğunu açıklamak gerektiği düşüncesindedir.⁴⁶ Buna göre; durağan bir cevherin hareket etmesi, bu hareketliliğin onda sonradan gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla hareketliliğin kendisinde sonradan oluşması ve hareketlilik hali ortaya çıktığında sükûn halinin yok olması onun hâdis oluşuna işaret etmektedir. Bu durum hareketin ve sükûnun dolayısıyla onların meydana getirdiği cevherin hâdis olduğunu göstermektedir. Cevherlerin arazlardan ayrı olarak düşünülmesinin mümkün olmadığı görüşüne gelince; cevherin her türlü arazi ve onların zıtlarını üzerinde barındırması mümkündür. Eğer bir araz iki zıddan biriyse cevher ikisinden birini üzerinde barındırır.⁴⁷

³⁶ Cuveynî, *eş-Şâmil fî Usûli’l-Dîn*, Tahkik: Ali Sami en-Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, İskenderiyye 1969, 124.

³⁷ Cuveynî, *eş-Şâmil*, 124.

³⁸ Dağ, 158.

³⁹ Cuveynî, *eş-Şâmil*, 135; Dağ, 163.

⁴⁰ Cuveynî, *eş-Şâmil*, 135-136.

⁴¹ Meryem (19), 9.

⁴² er-Râd (13), 16.

⁴³ Yücedoğru, Tevfik, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*, Emin Yayınları, Bursa 2006, 79, 80.

⁴⁴ Cuveynî, *eş-Şâmil*, 133.

⁴⁵ Cuveynî, *eş-Şâmil*, 133, 134.

⁴⁶ Cuveynî, *Kitâbu’l-İrşâd ilâ Kavâidi’l-Edille fî Usûli’l-Îtikâd*, Tahkik: Muhammed Yusuf Musâ, Ali Abdulmunîm Abdulhamîd, Mektebetu’l-Hancî, Mısır 1950, 17-21.

⁴⁷ Cuveynî, *Kitâbu’l-İrşâd*, 23-24.

Tüm bu anlatılanlar neticesinde âlemi meydana getiren arazların hâdis olduğuna ilişkin Cuveynî tarafından zorunlu bir sonuca varılmaktadır. Ona göre, cevherler zamansal açıdan ele alındığında arazları öncelememektedir. Hâdislerden sonra meydana gelenlerin de zaten hâdis olduğu hiçbir akfî önermeye ihtiyaç duyulmaksızın bilinmektedir. Cuveynî'nin konuya yaklaşımı genel itibarıyla cevher, araz, cisim ve onların durumları etrafında şekillenmiştir.

SONUÇ

Yunan felsefesinin İslam düşüncesiyle karşılaşması sonrasında âlemin yaratılması ve ezeliği problemi de İslam düşüncesinde sistemli bir şekilde tartışılmaya başlamıştır. Bu tartışmalar yapılırken gündeme gelen temel kavram ise ma'dum olmuştur. Ma'duma ilişkin problemler, daha ziyade âlemin ezeli bir maddeden yaratılıp yaratılmadığı ekseninde tartışılmıştır. Kelamcılar ile felsefeciler arasında yaratmaya ilişkin temel ayrışma: Kelamcıların yoktan yaratmayı benimserken felsefecilerin yaratmayı ezeli bir madde üzerinden gerçekleşen olgusal bir durum olarak görmeleridir. Mu'tezilî kelamcılar ma'dumun şey olduğunu iddia etmek suretiyle felsefi görüşe yaklaştıkları için yoktan yaratmayı benimseyen eş'arîler tarafından ciddi biçimde eleştirilmiş ve âlemin ezeliği konusunda felsefecilerle benzer tutumu benimsemiş olmakla itham edilmişlerdir. Eş'arîler, tevhîd inancının zedelenmesini ve Allah'ın kudret ve iradesinin sınırlandırılmasını engelleme çabasıyla, âlemin mutlak bir yokluktan geldiğini, var olmadan önce hiçbir gerçekliğe sahip olmadığını ve bu bağlamda ma'duma herhangi bir şey'iyyetin atfedilemeyeceğini kabul etmektedirler. Dolayısıyla eş'arîler, bu görüşlerini temellendirirken büyük ölçüde felsefecileri ve onlarla aynı görüşü benimsediği düşüncesiyle mu'tezilî kelamcılarını hedef almıştır. Esasen ma'dum konusundaki en belirgin tartışma ma'duma şey denilip denilemeyeceği üzerinedir. Nitekim Mu'tezile ma'duma şey denilebileceğini, eş'arîler ise denilemeyeceğini iddia etmektedir. Mu'tezile'nin ma'duma şey denilmesini kabul etmesinin sebebi ma'dumun, Allah'ın ezeli ilminde var olmasıdır. Allah'ın ezeli ilminde var olanlar Mu'tezile'ye göre şey olarak isimlendirilebilir. Çünkü onlar, ma'duma epistemolojik düzeyde şey demenin âleme ezeliyet atfetmek olmadığını öne sürmektedirler. Aslında sadece mu'tezilî kelamcılar değil eş'arîler de ma'dumun ilme konu olabileceğini kabul etmekte ancak her ilme konu olanın şey olarak isimlendirilmesini reddetmektedirler. Eş'arîler, ma'dumun şey'iyyeti kabul edildiğinde Allah dışında başka varlıkların da ezeliyetini kabul etmek gerekeceğinden ma'dumun şey olmasını reddetmekte ve elbette bunu İslam'ın tevhîd anlayışına aykırı bulmaktadırlar.

KAYNAKÇA

Altunya, Hülya, *Kâdî Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütakellim Problemi Bağlamında-*, (Basılmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.

Bağdâdî, Abdu'l-Kahir, *el-Fark beyne'l-Frak, Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çeviri: Ethem Ruhi Fıçlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *Kitâbu't-Temhîd fi'r-Redd ale'l-Mülhideti'l-Mu'attıla ve'r-Ravâfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile*, Tahkik: İmâduddîn Ahmed Haydar, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Lübnan 1987.

-*el-İnsâf fi ma Yecibu İ'tikâduh ve ma la Yecûzu el-Cehl bih*, Neşir: İmâduddîn Ahmed Haydar, Beyrut 1986.

Curcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I-VIII, Tahkik: Mahmut Ömer ed-Dımyâtî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

-*Şerhu'l-Mevâkıf*, I-III, Çeviri: Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015.

Cuveynî, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Ali Sami en- Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, İskenderiyye 1969.

-*Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâidi'l-Edille fî Usûlil'l-Îtikâd*, Tahkik: Muhammed Yusuf Musâ, Ali Abdulmunîm Abdulhamîd, Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1950.

Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslam Felsefesinde Allah'ın Varlığı'nın Delilleri*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983.

Dağ, Mehmet, *İmamı'l-Haremeyn el-Cuveynî'nin Âlem ve Allah Görüşü*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1976.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çeviri: Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2005.

İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, *Mucerredü Makâlâti'sh-Şeyh Ebi'l Hasen el-Eş'arî*, Neşir: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1987.

Karataş, Cağfer, *Bâkullâni'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Arasta Yayınları, Bursa 2003.

Kaya, M. Cüneyt, *Varlık ve İmkân, Aristoteles'ten İbn Sînâ'ya İmkânın Tarihi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Neşşâr, Ali Sami, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fî'l-İslam*, I-III, Dâru'l-Maarif, Kahire 1990.

Râzî, Fahreddin, *Muhassal Efkâri'l-Mutekaddimîn ve'l-Muteahhirîn mine'l-Ulemâ ve'l-Hukemâ ve'l-Mutekellimîn*, Tahkik: Taha Adurrauf Sa'd, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kahire (tarih yok).

Şehristânî, Ebû'l Feth Tâcuddin, *Nihayetu'l-İkdâm fî İlmi'l Kelâm*, edited with a translation from manuscripts in the libraries of Oxford, Paris and Berlin, by Alfred Guillaume, Oxford University Press, London 1934.

- *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

Wensinck, A. J., *The Muslim Creed, Its Genesis an Historical Development*, Cambridge University, New York 1965.

Wolfson, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri, Müslüman -Hristiyan-Yahudi Kelamı*, Çeviri: Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001.

Yücedoğru, Tefvik, *Geçmişten Günümüze İlim ve Din Açısından Yaratılış*, Emin Yayınları, Bursa 2006.